

*ABBÂSÎ HALİFESİ MÛSÂ el-HÂDÎ'NİN HAYATINA VE BABASIYLA
KENDİSİNİN ESRARENGİZ ÖLÜMLERİNE DAİR RİVAYETLERE
ANALİTİK BİR YAKLAŞIM*

Doç. Dr. Ahmet GÜZEL

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi

ÖZ

Abbâsîler'in üçüncü halifesi Mehdî'nin azat ederek evlendiği Hayzürân adlı cariyesinden 147/764 yılında Rey şehrinde doğan Mûsâ el-Hâdî, çocukluğundan itibaren halife namzedi olarak yetiştirildi. Babası, veliahdı İsa b. Mûsâ'yı veliahtlıktan azlederek, onun yerine Mûsâ el-Hâdî'yi, ondan sonrası için diğer oğlu Hârûnürreşid'i veliaht olarak atadı. Mûsâ el-Hâdî, babasının halifelîği döneminde kendisine verilen görevleri titizlikle yerine getirdi. Buna rağmen babası yakınlarının telkinleriyle birinci veliaht olan Mûsâ el-Hâdî'yi, Hârûnürreşid'den sonraya almaya karar verdi. Bu kararı elçisiyle o sıralarda Cürcân'da savaşmakta olan Mûsâ el-Hâdî'ye bildirdi ve merkeze gelmesini söyledi. Mûsâ el-Hâdî, gelen elçiyi dövdü, merkeze de gitmedi. Mehdî, emrine itaat etmeyen ve Cürcân'da bulunan oğlunun yanına gitmek için yola çıktı, ancak Mâsebazân'da zehirlenerek öldü. Babasından sonra halife olan Mûsâ el-Hâdî, dirayetli bir yönetim sergiledi, içeride isyanları bastırırken, dışarıda da Bizans üzerine fetihler düzenledi. Devlet işlerine müdahale etmek isteyen annesiyle arası açılan Mûsâ el-Hâdî, onunla girdiği otorite mücadelesinde annesi tarafından cariyelerden birine zehirletilerek veya boğdurularak öldürüldü.

Anahtar Kelimeler: el-Mehdî, el-Hâdî, Zındık, Hârûn, Abbasi, Halife.

ABSTRACT

An Analytic Approach to the Rumors About the Life of Abbasid Caliph Musa el-Hadi and the Mysterious Death of His Father and Himself

Musa al-Hadi, born in the year 147 AH/764 AD to al-Mahdi, the third caliph of the Abbasids, by his emancipated concubine Khayzuran in the city of Rey, was brought up as the heir to the caliphate from his childhood. His father removed Isa bin Musa from the heirdom, and named Musa al-Hadi as his heir, and his other son Harun al-Rashid to follow him. Musa al-Hadi meticulously carried out all tasks given to him during his father's reign. However, his father, under the influence of those are close to him, decided to name Musa al-Hadi, the first heir, second in line after Harun al-Rashid. He sent an emissary to Musa al-Hadi, who was fighting in Gorgan at that time, and called him back to the capital. Musa al-Hadi beat the emissary, and refused to go to the capital. Al-Mahdi set out to join his rebellious son in Gorgan, but was poisoned and died in Masbazan. Musa al-Hadi, who became caliph after his father, displayed an astute administration; effecting conquests against Byzantium abroad while he was suppressing rebellions internally. Musa al-Hadi began to struggle for power with his mother who

wanted to intervene in the state affairs and as a result of this struggle he was poisoned by one of his concubines encouraged by his mother or strangled and died.

Keywords: Al-Mahdi, al-Hadi, Zanadiqa, Harun, Abbasid, Caliph..

I- Giriş

Abbâsîler'in ilk yüz yıllık döneminde devleti yöneten halifelerin ortalama ömürleri yaklaşık 40 yıldır.¹ Bu halifelerden en az yaşayan (yaklaşık 23 yıl) Mûsâ el-Hâdî (785-786), en uzun süre yaşayan (yaklaşık 63 yıl) Ebû Ca'fer el-Mansûr'dur (754-775). Halife Muhammed el-Emîn (809-813), 23 yaşında idam edilerek öldürülmüş, Ebü'l-Abbâs Abdullah es-Seffâh (750-754), Ebû Ca'fer el-Mansûr, Hârûnürreşîd (786-809), Abdullah el-Me'mûn (813-833), Abbâs el-Mu'tasım (833-842) ve Hârûn el-Vâsık (842-847) ecelleriyle (normal ölümle) ölmüşlerdir. Abbâsîler'in üçüncü halifesi Mehdî'nin zehirlenerek, oğlu Mûsâ el-Hâdî'nin zehirlenerek veya boğularak öldürüldüğüne dair rivayetler mevcuttur.² Karakteri ve siyaset anlayışı yönünden babası Mehdî'den çok, dedesi Mansûr'a benzeyen Mûsâ el-Hâdî'nin kısa süren halifelik dönemi önemli icraatlara ve çalkantılara sahne olmuştur.

Bu çalışmada gerek yaşam, gerek hilâfet süresinin kısa olması sebebiyle üzerinde tahlilî bir çalışma yapılamayan Mûsâ el-Hâdî'nin hayatı ele alınacak, aynı zamanda babası Mehdî'nin ve kendisinin ölüm sebebiyle ilgili rivayetler analitik bir yaklaşımla değerlendirilmeye çalışılacaktır.

II-Mûsâ el-Hâdî'nin Hayatı

Mûsâ el-Hâdî'nin 23 yıllık hayat sürecinde, Abbâsîler'in devlet siyasetini doğrudan etkileyen bir takım hâdiseler yaşanmıştır. Onun hayatını, halifelik öncesi ve halifeliği sonrası olmak üzere iki dönem hâlinde inceleyerek bu gelişmelerin arka plânına dair bazı tespitlerde bulunabiliriz.

1- Mûsâ el-Hâdî'nin Halifelik Öncesi Hayatı

Mûsâ el-Hâdî, Abbâsîler'in üçüncü halifesi Mehdî'nin 159/776 yılında azat ederek evlendiği cariyesi Hayzürân'dan doğdu.³ Mansûr döneminde Rey şehrinin Seyrevan kesiminde,⁴ muhtemelen 147/764 yılında doğan Mûsâ el-Hâdî'nin künyesi Ebû Muhammed'dir.⁵

¹ Halifelerin vefat yaşları yaklaşık olarak şöyledir: Ebü'l-Abbâs, yaklaşık 32; Ebû Ca'fer el-Mansûr, 63; Mehdî, 43; Mûsâ el-Hâdî, 23; Hârûnürreşîd, yaklaşık 47; Emîn, 26; Me'mûn, 47; Mu'tasım, 47; Vâsık, 35.

² Bu konuda geniş bilgi için bk.: Akkuş, Murat, "Abbâsî Halifelerinin Ölüm Sebepleri", *İSTEM*, yıl: 11, sayı: 21 Konya, 2013, s. 204-223.

³ İbn Sa'd, Muhammed, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut bty. , II, 244; Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Beyrut 1982, IX, 23; Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Huseyn, *Mürûcû'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, (nşr. M. Muhyiddîn Abdülhamîd), Beyrut 1987, III, 323; İbn Abdîrabbih, Ahmed b. Muhammed, *el-Ikdü'l-Ferîd*, Kahire, 1962, V, 115; Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Alî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Ma'rifeti Ensâbi'l-Arab*, Beyrut, 1984, III, 269; İbn Tağrıberdî, Cemalüddîn Ebü'l-Mehâsin, *en-Nücümü'z-Zâhira fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhira*, Kahire, 1963, II, 34; Margoliouth-Litt, *Umayyads and Abbasids*, London 1987, s. 191.

⁴ Mahmûd Şâkir, *İslâm Tarihi*, (çev. Ferit Aydın), İstanbul, 1995, IV, 257.

⁵ Hatîb, Ebû Bekr b. Ali el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, Beyrut, 1985, XIII, 21; Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr, *Târîhu'l-Hulefâ*, (nşr. M. Muhyiddîn Abdülhamîd), Beyrut 1995, s. 379; Bozkurt, Nahide, "Hâdî-İlelhak", *DİA*, İstanbul, 1997, XV, 16.

Annesi, Abbâsî tarihinin önemli simalarından birisi olan Hayzürân'ın kimliği konusunda muhtelif görüşler vardır: Yemen bölgesindeki Cüreş'te yaşayan Atâ'nın kızı olduğu,⁶ babası Atâ'nın Mansûr'un azatlısı veya Taberistan'dan esir edilerek getirilen Yemen meliki olduğu⁷ zikredilir. Aslen Yemenli,⁸ Berberî⁹ ve Türk olduğuna¹⁰ dair değişik rivayetler mevcuttur. Esas isminin "Hezerân" olduğu,¹¹ daha çok Hayzürân olarak anıldığı, aslen Hazarlı olduğu¹² vurgulanmaktadır.

Mehdî, babasının halife adayı olarak kendisine yönelik uyguladığı eğitim aşamalarını oğlu Mûsâ el-Hâdî için tatbik etti. Küçük yaştan itibaren onun halife namzedi olarak yetiştirilmesine özen göstererek, oğluna kötü örnek olabilecek arkadaş çevresini kontrol altında tuttu. Bu bağlamda içkiye düşkün olan İbrâhim el-Mevsilî'ye, Mûsâ el-Hâdî ve Hârûnürreşîd'in yanına girmesini yasakladı, yasağa riayet etmeyen İbrâhim'i de cezalandırdı.¹³ Aynı şekilde güvenlik görevlisi Abdullah b. Mâlik'e, Mûsâ el-Hâdî'nin eğlence arkadaşlarını dövmesini emretti.¹⁴

Babası, veliahdı olan Îsâ b. Mûsâ'yı 160/777 yılında veliahtlıktan azlederek Mûsâ el-Hâdî için veliahtlık biati aldırdı.¹⁵ Aynı yıl hacca giden Mehdî, Bağdat'ta vekil olarak Mûsâ el-Hâdî'yi bırakarak, onun devlet yönetimi konusunda deneyim kazanmasına; 161/778 yılında da, bizzat onu Hac Emîri olarak görevlendirerek, onun ileride yöneteceği halkı yakından tanımasına imkân sağladı.¹⁶

163/780 yılında Mehdî yaz seferine oğlu Hârûnürreşîd'i gönderdiği zaman, onu ordusuyla birlikte Haleb'e kadar uğurladı; Mûsâ el-Hâdî'yi de Bağdat'a vekil bıraktı.¹⁷

Taberistan üzerine 167/784 yılında kalabalık sayıda bir ordu sevk edildi.

⁶ Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Huseyn, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, Beyrut bty., s. 297.

⁷ Kırbıyık, Kasım, "Hayzuran", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 106.

⁸ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, s. 297; İbnü'l-Esir, İzzüddîn Ebü'l-Hasen, *el-Kâmil fi't-Târih*, Beyrut, 1965, VI, 106; Mez, Adam, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye fi'l-Karni'r-Râbi'l-Hicrî*, (Arapçaya çev. M. Abdülhâdî Ebü Reyde, nşr. Ahmed Rif'at el-Bedrâvî), Beyrut, 1967, I, 272; Şevkî, Ebü'l-Halîl, *Hârûn Reşîd*, Dimeşk 1988, s. 15; Kırbıyık, "Hayzürân", *DİA*, XVII, 106.

⁹ Mahmûd Şâkir, *İslâm Tarihi*, IV, 257; Şâmî, Ahmed, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, Demmâm 1983, s. 97.

¹⁰ Kitapçı, Zekeriya, *Abbâsî Hilâfeti'nde Selçuku Hatunları ve Türk Sultanları*, Konya 1997, s. 360.

¹¹ Mehmet Zihni, *Meşâhiru'n-Nisâ*, İstanbul, 1992, I, 207.

¹² Kitapçı, *Abbâsî Hilâfeti'nde Selçuku Hatunları ve Türk Sultanları*, s. 360.

¹³ İbnü't-Tiktaka, Muhammed b. Alî, *el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, Beyrut, bty., s. 189.

¹⁴ Taberî, *Târih*, IX, 60; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 19; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 189.

¹⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 640-641.

¹⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târihu Halîfe b. Hayyât -Rivayetü Bakıyy b. Hâlid-*, (nşr. Süheyl Zekkâr), Beyrut, 1993, s. 348; İbn Habîb, Ebü Ca'fer Muhammed el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-Muhabber (Rivayetü Ebî Saîd Hasen b. Huseyn es-Sekrî)*, Beyrut bty., s. 36-37; Fesevî, Ebü Yûsuf Ya'kûb, *el-Ma'rifetü ve't-Târih*, (nşr. Halîl el-Mansûr), Beyrut 1999, I, 25-35; Taberî, *Târih*, VIII, 716, 725, 727 vd.

¹⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, s. 365; Ya'kûbî, Ahmed b. Ebü Ya'kûb, *Târihu'l-Ya'kûbî*, Beyrut 1992, II, 396; Cehşiyârî, Ebü Abdullah Muhammed b. Abdûs, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, (nşr. M. es-Sekkâ - İ. el-Ebyârî - A. Şelebî), Kahire, 1980, s. 150; Makdisî, Mutahhar b. Tâhir, *Kitâbü'l-Bed' ve't-Târih*, Paris 1916, VI, 96; İbnü'l-Adîm, Kemâluddîn Ömer b. Ahmed, *Buğyetü't-Taleb fî Târihi'l-Haleb*, (nşr. Süheyl Zekkâr), Beyrut, bty., VII, 3019, 3024; Ebü'l-Fidâ, İmâdüddîn İsmâil b. Muhammed, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, Beyrut, bty., II, 9; Dahlân, Seyyid Ahmed b. Zeynî, *el-Fütühâtü'l-İslâmiyye ba'de Mudiyyi'l-Fütühâti'n-Nebeviyye*, Kahire, 1968, I, 240.

Halife, ordu komutanı olarak Mûsâ el-Hâdî'yi tayin etti, Ebû Yûsuf ve Ya'kûb b. İbrâhim'i de yanına yardımcı olarak verdi. Bu ordu, Taberistan ve Cürcân dolaylarında Vendad Hürmüz ve Şervin ile savaşmak üzere sevk edilmişti. Mûsâ el-Hâdî, komutanlığa Yezîd b. Mezyed'i geçirerek Vendad ve Şervin'i muhasara etmesini emretti.¹⁸ 168/785 yılında da Mehdî, Saîd el-Hareşî komutasında 40.000 kişilik bir orduyu Taberistan'a gönderdi.¹⁹ Mehdî vefat ettiği zaman Mûsâ el-Hâdî, hâlâ Taberistan ve Cürcân'da savaşta devam ediyordu.²⁰

Mehdî, hanımı Hayzürân, hâcibi Rebî' gibi kişilerin teşvikiyle Hârûnürreşîd'i Mûsâ el-Hâdî'nin önüne alarak, birinci veliaht yapmak istiyordu. Bu konuda Cürcân'da bulunan Mûsâ el-Hâdî'ye haber gönderdi. O, babasının isteğine karşı çıktı. Halife, onu Bağdat'a çağırmak üzere Cürcân'a bir elçi gönderdi. Mûsâ el-Hâdî, babasının elçisini dövdü, Bağdat'a da dönmedi. Bunun üzerine Mûsâ el-Hâdî'yle bizzat görüşmek üzere Cürcân'a hareket eden Mehdî, 22 Muharrem 169 / 4 Ağustos 785'te Cürcân'a ulaşmadan yolda vefat etti.²¹

2- Mûsâ el-Hâdî'nin Halifelik Sonrası Hayatı

Mehdî, Cürcân'a giderken Bağdat'ta azatlısı Rebî' vekil bırakmış, yanına Hârûnürreşîd'i almıştı.²² Mehdî vefat edince, Hârûnürreşîd defin işlerini tamamlayıp Bağdat'a döndü, annesi Hayzürân'ı,²³ hâcib Rebî' ve Yahya b. Bermek'i halifelik konusunda istişare etmek için yanına çağırdı. Yapılan istişareler neticesinde, Mûsâ el-Hâdî adına biat alındı. Hârûnürreşîd, Bağdat'ta Mûsâ el-Hâdî için biat aldıktan sonra, İmparatorluğun her tarafına Mehdî'nin öldüğünü ve Mûsâ el-Hâdî'ye biat edildiğini içeren mektuplar gönderdi.²⁴ Nusayr el-Vasîf, Cürcân'da bulunan Mûsâ el-Hâdî'nin yanına giderek, ona Mehdî'nin öldüğünü ve kendisine biat edildiğini bildirdi. Mûsâ el-Hâdî, posta bineğiyle 20 günde Bağdat'a geldi.²⁵

Mûsâ el-Hâdî, Bağdat'a dönünce Ubeydullah b. Ziyâd b. Ebû Leylâ'nın yeri-

¹⁸ Taberî, *Târîh*, IX, 5; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 659.

¹⁹ Taberî, IX, 8; İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (nşr. M. Abdülkadir Atâ' - M. Abdülkadir Atâ), Beyrut 1992, VIII, 293; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 662.

²⁰ Taberî, *Târîh*, IX, 28; İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Limassoyl bty., X, 166; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhira*, II, 58-59.

²¹ Taberî, *Târîh*, IX, 9; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 332-33; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 304; Nüveyrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, (nşr. M. Câbir - İ. Mustafa), Kahire, 1984, XXII, 118; Yâfî, Ebû Abdullah b. Es'ad b. Alî, *Mir'âtü'l-Cinân ve İbratü'l-Yekzân fî Ma'rifeti mâ Yu'teberu min Havâdisi'z-Zamân*, Kahire 1993, I, 356; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 166; İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed, *Târîhu İbn Haldûn*, Beyrut, 1971, III, 214; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhira*, II, 58-59; İbnü'l-İmâd, Abdülhâyy b. İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, Beyrut, bty., I, 266.

²² Dîneverî, Ahmed b. Dâvûd, *el-Ahbâru't-Tivâl*, (nşr. Ö. Fârûk el-Habba'), Beyrut 1995, s. 353; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 404; Taberî, *Târîh*, IX, 28; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 319; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 305; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII, 118; Kebbi, Züheyr, *Mevsûatü Hulefâi'l-Müslimîn*, Beyrut, 1994, s. 18.

²³ Taberî, *Târîh*, X, 29.

²⁴ Taberî, *Târîh*, X, 29.

²⁵ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-Meârif*, Beyrut, 1987, s. 214; Taberî, *Târîh*, IX, 30-31; Chejne, Anwar G., *Succession To The Rule In Islam With Special Reference To The Early Abbasid Period*, Lahor bty., s. 89.

ne Rebî' b. Yûnus'u vezir tayin etti.²⁶ Rebî', 169 senesinde vefat edince onun yerine oğlu Fazl, vezirlik ve hâciplik görevine atandı.²⁷

Mûsâ el-Hâdî, Basra ve Sicistân valilerinin dışında²⁸ babası dönemindeki valileri görevlerinde bıraktı; onları değiştirme ihtiyacı hissetmedi. Onun döneminde valilik yapan kişiler şunlardı: *Medine*'de Ömer b. Abdülazîz el-Umerî, *Mekke* ve *Taif*'te Ubeydullah b. Kusem, *Yemen*'de İbrâhim b. Selm b. Kuteybe, *Yemâme* ve *Bahreyn*'de Horasanlı komutan Süveyd b. Ebû Süveyd, *Umman*'da Hasan b. Tesnîm (Nesîm),²⁹ *Basra*'da Muhammed b. Süleymân, *Kûfe*'de Mûsâ b. İsâ, *Horasan*'da Ebü'l-Abbâs et-Tûsî, *Sicistan*'da Kesîr b. Selm, *Sind*'de Leys (yerine oğlu) Muhammed b. Leys, *Cezîre*'de Horasan halkından Ebû Hüreyre, *Ifrikiyye*'de Yezîd b. Hâtem,³⁰ *Cürcân*'da Mûsâ el-Hâdî'nin azatlısı el-Haccâc, *Kûmis*'te Ziyâd b. Hassân, *Taberistan*'da Sâlih b. Şeyh, *İsbahân*'da Mûsâ el-Hâdî'nin azatlısı Tayfûr³¹ ve *Mısır*'da Fazl b. Sâlih.³²

Mûsâ el-Hâdî'nin kısa süren halifelik döneminde, iç siyasette Fah Savaşı, Zındıklar ve Hâricîler'le Mücadele yapılırken; dış siyasette de Bizans'la Mücadeleye yoğunlaşıldı.

Mehdî döneminde Ali evlâdıyla ciddî anlamda bir sorun yaşanmamıştı. Mûsâ el-Hâdî halife olduktan kısa bir süre sonra Hz. Hasan soyundan Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali³³ isyan etti.³⁴ İsyân sebebi olarak "hareketin lideri Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali'nin, Medine valisi Ömer b. Abdülazîz b. Abdullah ile kendi akrabalarından birkaç kişi ve bazı Medineliler arasında baş gösteren anlaşmazlıkta sorumluluğun Halife Mûsâ el-Hâdî tarafından kendisine yüklenmesi ve cezalandırılmak istenmesi"³⁵ gösterilir.

Medine valisi Ömer b. Abdülazîz, Mûsâ el-Hâdî'nin hilâfetini tebrik etmek maksadıyla Bağdat'a gittiği zaman, hareketin lideri Hüseyin b. Ali, Mescid-i Nebvî'de çoğunluğunu Benî Hâşim'in oluşturduğu insanlardan biat almaya başladı. İçerisinde yaklaşık 10.000 dinar bulunan Medine beytülmalini ele geçirdi.³⁶

İsyân hareketi sadece Medine'yle sınırlı kalmadı, Mekke'ye de sirayet etti;

²⁶ Taberî, *Târîh*, X, 30; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, III, 336; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, VIII, 414.

²⁷ Taberî, *Târîh*, X, 31, 62.

²⁸ Mûsâ el-Hâdî, babasının valilerinden Basra valisi Ravh b. Hâtem'in yerine Muhammed b. Süleymân'ı; Sicistân'da da Temîm b. Sa'd'ın yerine Kesîr b. Selm'i atayarak değişiklik yapmıştır. Bk.: Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 364.

²⁹ Taberî, X, 47; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,14. Dönemin kadı, namaz, zekât, ahdâs görevlileri için bk.: Taberî, *Târîh*, X, a.y.

³⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 364.

³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 14.

³² Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*, Kahire, bty., s. 124-126; Mahmûd Şâkir, *İslâm Tarihi*, IV, 262.

³³ Künyesi tam olarak; Hüseyin b. Ali b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebû Tâlib'dir. Bk. Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, III, 336; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 11.

³⁴ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, III, 336; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 310; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 11.

³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 11-12; Fiğlalı, Ethem Ruhi, "Fah", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 73.

³⁶ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, III, 336; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 310; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 12-13. Miktarın 70.000 dinar olduğu da zikredilir. Bk.: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 12.

isyancılar haccetmek amacıyla Mekke'ye gelen hacı adaylarından da taraftar toplamak maksadıyla, taraftarlarıyla Mekke'ye yöneldiler. İsyanın tehlikeli boyutlara ulaştığını gören ve o sırada hac maksadıyla Mekke'de bulunan Halife, bunların üzerine Muhammed b. Süleymân komutasında kalabalık sayıda bir ordu gönderdi. İki ordu, Mekke ile Medine arasında, Mekke'ye altı mil uzaklıktaki Fah mevkiinde,³⁷ 8 Zilhicce 169 / 11 Haziran 786 günü (Terviye gününde) savaştı.³⁸ Tarihe "Yevmü Fah" adıyla geçen ve Ali evlâdının yenilgisiyle sonuçlanan bu olaydan sonra "Sâhibü Fah" lâkabıyla meşhur olan Hüseyin'in kesik başı Halife Mûsâ el-Hâdî'ye götürüldü. Diğerlerinin cesetleri açıkta bırakıldığı için vahşi hayvanlar tarafından parçalandı.³⁹ İsyandan ancak Hüseyin b. Ali'nin dayısı İdris b. Abdullah sağ kurtuldu; Mağrib'e kaçtı, orada daha sonra kurulacak olan İdrisîler devletinin altyapısını oluşturdu.⁴⁰

İsyanın bastırılmasından sonra Mûsâ el-Hâdî, benzer bir harekete teşebbüs etmemeleri için Ali evlâdını sıkı takibe aldı. Şiîler bu hâdiseyi Kerbelâ Vak'ası'ndan sonra en acıklı olay ve bir matem günü olarak kabul ederler. Hareketin bastırılmasından sonra Ali evlâdına karşı yapılan zulüm ve baskılar artırıldı. Gizlenip saklananların evleri yakılıp yıkıldı, malları müsâdere edildi. Kûfe'deki Ali evlâdı ve taraftarları da kontrol altında tutulmaya başlandı.⁴¹

Mûsâ el-Hâdî'nin iç siyasetinde yoğunlaştığı konulardan biri de "zındıklarla mücadele" konusu oldu. O, babasının bizzat mücadele ettiği, kendisine her fırsatta mücadele etmesini tavsiye ettiği⁴² zındıkları, sürekli takibe aldı, onlara karşı şiddetle mücadele etti. Nitekim "hacdaki Müslümanları harman ezen öküzlere benzeten" Yaktin b. Mûsâ'nın Maniciliğe mensup kâtibi Yezdân b. Bâzan (Azdayâdâr)'a infaz emri vererek, bedeninin çarmıha gerdirilmesi⁴³ zındıklara gözdağı verme amacına yönelik caydırıcı bir uygulama oldu.

Mehdî, Hâşimoğulları'ndan hiç kimseyi öldürmeyeceğine dair yemin etmişti. Bu sebeple zındıklığını itiraf eden Ya'kûb b. Fazl ile Dâvûd b. Alî'nin oğlunu hapsettirdi, Mûsâ el-Hâdî'ye halife olduğu zaman onları öldürmesini söyledi. Mûsâ el-Hâdî, halife olunca onları hapisten çıkartıp infaz ettirdi.⁴⁴ Babasından hamile kaldığını itiraf eden Ya'kûb b. Fazl'ın kızı Fatıma da, başına bir darbe vurularak öldürüldü.⁴⁵

Mûsâ el-Hâdî'nin, halife olunca -169/786 yılında- babasının tavsiyesi doğ-

³⁷ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, III, 336-337; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 12-13; Fiğlalı, "Fah", *DîA*, XII, 74.

³⁸ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, III, 337; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 13.

³⁹ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, III, 336-337.

⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 13-14; Bozkurt, "Hâdi-İlelhak", *DîA*, XV, 16; Fiğlalı, "Fah", *DîA*, XII, 74; Apak, Âdem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi -IV-*, İstanbul, 2012, s. 123.

⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 13-14; Bozkurt, "Hâdi-İlelhak", *DîA*, XV, 16; Fiğlalı, "Fah", *DîA*, XII, 74; Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi -IV-*, s. 123.

⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 21.

⁴³ Chokr, Melhem, *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, (çev. Ayşe Meral), İstanbul, 2002, s. 118-119, 127; İraqî, Ahmad Taherî, *Zandaqa In The Early Abbasid Period With Special Reference To The Poetry*, Edinburgh 1982, s. 179.

⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 10-11.

⁴⁵ Taberî, *Târîh*, IX, 31; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 10-11; Aselî, Bessâm, *Fennü'l-Harbi'l-İslâmî fi'l-Asri'l-Abbâsi*, Beyrut, 1988, III, 513; Ebü Avd, Atf Şükrî, *ez-Zendaka ve'z-Zenâdika*, Amman, bty., s. 163.

rultusunda zındıklar için 1000 darağacı hazırlatması⁴⁶ da, onun zındıklar konusunda tavizsiz bir siyaset izlediğini göstermektedir.

Mûsâ el-Hâdî döneminde el-Cezîre'de Hâricîler isyan ettiler. İsyanı Hâricî lider Hamza b. Mâlik el-Huzâî başlattı. Hâricîler, Musul yakınlarında Bâ'arbâyâ mevkiinde yapılan savaşta Abbâsî ordusunu bozguna uğrattılar. Hareketin liderine dost gibi yaklaşan iki casus Hamza b. Mâlik el-Huzâî'yi öldürdü. Böylece Hâricîler tarafından gerçekleştirilen bu isyan hareketi bastırılmış oldu.⁴⁷

Emevî hanedanına mensup bir kişi olan Dihye b. Mus'ab b. Esbağ b. Abdülazîz b. Mervân'ın, 158 / 775 yılında Mısır'da başlattığı isyan hareketini⁴⁸ bastırmak için Mehdî önce Mısır valisi İbrâhim b. Sâlih'i, o başarısız olunca Mûsâ b. Mus'ab b. Rebî'i görevlendirdi. Ancak o da isyanı bastıramadı. Bunun üzerine Halife, Üsâme b. Amr'ı âsilerin üzerine gönderdi. Hâricîler'den de destek alan⁴⁹ isyancılar, vali Üsâme b. Amr'ın kuvvetlerini bozguna uğrattı. Yukarı Mısır'ı yağmaladılar. Mehdî, Mısır'a vali olarak Fazl b. Sâlih'i görevlendirdi. Fazl, Suriye'den gelen takviye birliklerle mücadelesini sürdürürken Mehdî vefat etti. Yaklaşık olarak Mûsâ el-Hâdî'nin halifelığının dördüncü ayında (Cemâziyelâhir 169/Aralık 785) âsiler itaat altına alındılar. İsyan lideri Dihye yakalandı; Füstât'a götürülerek infaz edildi.⁵⁰

Bizans ordusu, 169 (785-86) yılında Hades şehrine* saldırdı.⁵¹ Daha önce yıkılan şehrin kalesi, Müslümanlar tarafından yeniden inşa edilmişti. Bizans saldırısına mukavemet edemeyen kumandan, kaleyi terk etti.⁵² Mutad olduğu üzere Abbâsî ordusu yaz seferine bu yıl da (169- 785/86) devam etti; Me'yûf b. Yahyâ kumandasındaki ordu, Derbûrrâhib'e geçerek Üşne şehrine kadar düşman topraklarını ele geçirdi, önemli miktarda esir ve ganimet elde etti.⁵³

Mûsâ el-Hâdî, -farklı rivayetler olmakla birlikte⁵⁴ 16 Rebîülevvel 170/15 Eylül 786 tarihinde Îsâbâz'da vefat etti. Cenaze namazını kardeşi Hârûnürreşîd kıldırdı ve sağlığında yaptırdığı Beyaz Köşk'e defnedildi.⁵⁵ Vefatı esnasında yaşının 23, 24, 25, 26 olduğuna dair rivayetler mevcuttur. Ancak 23 yaşında ol-

⁴⁶ Taberî, *Târîh*, X, 65; İraqî, *Zandaqa In The Early Abbasid Period*, s. 179.

⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 14.

⁴⁸ Kindî, *Kitâbü'l-Vülât*, s. 124-126; İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî, *Cemheratü Ensâbi'l-Arab*, (nşr. A. Muhammed Hârûn), Beyrut, 1983, s. 105.

⁴⁹ Hodgson, Marshall G. S., *İslâm'ın Serüveni*, (çev. Heyet), İstanbul 1993, I, 125.

⁵⁰ Kindî, *Kitâbü'l-Vülât*, s. 124-126; Mahmûd Şâkir, *İslâm Tarihi*, IV, 262. İsyan hakkında geniş bilgi için ayrıca bk. Bozkurt, "Hâdî-İlelhak", *DİA*, XV, 16; Güzel, Ahmet, *Abbâsî Halifesi Mehdî b. Mansûr*, Konya, 2012, s. 217-218.

* Hades: Halep - Maraş arasında, askerî yollara hâkim, stratejik açıdan önemli bir şehirdir. (Geniş bilgi için bk. Belâzûrî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ, *Fütûhu'l-Büldân*, (nşr. R. Muhammed Ridvân), Beyrut 1983, s. 193-194; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc ve Sinâatü'l-Kitâbe*, (nşr. Muhammed Huseyn ez-Zebîdî), Bağdat 1981, s. 320; Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Abdullah, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut, bty, II, 227). Hades, altı asır önce tamamen harap olduğu için bugün yeri tam olarak bilinmemektedir. (Bk.: Huart, Cl., "Hades", *IA*, İstanbul, 1968, V/1, 42).

⁵¹ Taberî, *Târîh*, X, 46.

⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 14.

⁵³ Taberî, *Târîh*, X, 46; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 14.

⁵⁴ Taberî, *Târîh*, IX, 57; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 18; Mahmûd Şâkir, *İslâm Tarihi*, IV, 261; Bozkurt, "Hâdî-İlelhak", *DİA*, XV, 16.

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 18; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 160.

duğuna dair rivayet, daha makuldür.⁵⁶ Zira o, 147 yılında doğmuş, 170 yılında vefat etmiştir. 22 Muharrem 169 / 4 Ağustos 785 tarihinde halife olan ve 16 Rebülevvel 170 / 15 Eylül 786 tarihinde vefat eden Mûsâ el-Hâdî'nin halifelik süresi ise 14 ay, 21 gündür.

Mûsâ el-Hâdî, uzun boylu, beyaz tenli, yakışıklı bir kişiydi. Babası onu “reyhanım- fesleğenim” diyerek severdi. Üst dudağı biraz kalkık ve kısa idi ama kulsursuz konuşurdu.⁵⁷ Güçlü, iri yapılı bir vücudu vardı. Üzerinde iki zırh olduğu hâlde, yerden sıçrayarak bineğine binerdi.⁵⁸

Onun adaletli, cesur, tevazu sahibi, cömert, kararlı-azimli bir kişi olduğuna, hükümet işlerinden anladığına dair rivayetlerin yanı sıra⁵⁹; zaman zaman cimri davrandığına, katı kalpli, sert mizaçlı, içki ve eğlenceye düşkün, sık sık görüş değiştiren, zayıf karakterli bir kişilik yapısına sahip olduğuna dair rivayetler⁶⁰ de vardır. Samimi arkadaşlarıyla baş başa kaldığı zaman herkesten çok daha nüktedan ve hoşsohbet bir kişiliğe sahipken, hilâfet makamında oturduğu zaman heybetinden kimse gözünün içine bakamazdı.⁶¹ Bu rivayetlerdeki farklı portre, insan olmanın gereği durum ve şartlara göre sergilediği davranış şekillerinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Mûsâ el-Hâdî'nin, mûsikiye ilgisi kendisinden önceki halifelerden daha fazla idi. O, hareketli mûsiki yerine orta dereceli mûsikiden hoşlanırdı.⁶² Mûsâ el-Hâdî'nin zaman zaman musikişinaslara 1.000.000 dirheme ulaşan bahşişler verdiğiine dair rivayetler mevcuttur.⁶³

Mehdî, hâcibi Rebî'in Ümmü Azîze adlı cariyesini oğlu Mûsâ el-Hâdî'ye almıştı. Mûsâ el-Hâdî vefat edince bu cariyeyle Hârûnürreşîd evlendi. Hârûnürreşîd'in oğlu Ali, bu cariyeden doğdu.⁶⁴ Mûsâ el-Hâdî'nin yedisi erkek, ikisi kız olmak üzere dokuz çocuğu vardı. Erkek çocuklarının isimleri; Ca'fer, Abbâs, Abdullah, İshâk, İsmâil, Süleymân ve amâ Mûsâ'dır. Mûsâ, babasının vefatından sonra doğduğu için ona babasının ismi verildi. Kızlarından Ümmü İsâ, Halife Me'mûn'la evlendi. Ümmü Abbâs'ın lâkabı ise Nûne (Nûte) idi.⁶⁵ Abdullah b. Hâdî, musikiye ilgi duyar; mûsikide yeniliği yani Romantik-Modern-Yenilikçi Ekolü benimserdi.⁶⁶

III- Babasıyla Mûsâ el-Hâdî'nin Esrarengiz Ölümüne Dair Rivayetlere Anali-

⁵⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 159.

⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 18; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 158-160; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 379; Mahmûd Şâkir, *İslâm Tarihi*, IV, 257.

⁵⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 159.

⁵⁹ İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 189-91; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 158-160; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 379.

⁶⁰ Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zehab*, III, 335; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 379.

⁶¹ Mahmûd Şâkir, *İslâm Tarihi*, IV, 257.

⁶² Taberî, *Târîh*, X, 46.

⁶³ Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, *Kitâbü't-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, (thk. A. Zeki Bâşâ), Kahire, 1914, s. 43; Hasan, Hasan İbrahim, *Târîhu'l-İslâm*, Kahire 1965, III, 235-249.

⁶⁴ Taberî, *Târîh*, IX, 72-73.

⁶⁵ Taberî, *Târîh*, IX, 58; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 19; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 158.

⁶⁶ Hasan İbrahim, *Târîhu'l-İslâm*, II, 242-244; Turabi, Ahmet Hakkı, “İbrâhim el-Mevsîfî”, *DİA*, İstanbul, 2000, XXI, 323; Turabi, Ahmet Hakkı, “İshak el-Mevsîfî”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 537.

tik Bir Yaklaşım

Mehdî ve oğlu Mûsâ el-Hâdî'nin ölümleriyle ilgili rivayetleri değerlendirirken, öncelikle rivayetlere konu olan kişilerin halife olduklarını, devletin birliği beraberliği açısından ölüm sebeplerinin kamufle edilebileceği gerçeğini göz önünde bulundurmamız gerekir. Dolayısıyla konuyla ilgili rivayetlerin determinist bir yaklaşım ve tahlilî bir bakış açısıyla bir bütün hâlinde değerlendirilerek sonuçlandırılmasına ihtiyaç vardır.

1-Babasının Ölümünde Mûsâ el-Hâdî'nin Rolü

Abbâsî halifesi Mehdî'nin ölüm sebebi hakkında kaynaklar farklı rivayetler naklederler. Bu rivayetlerin ağırlık noktasını “Mehdî'nin, cariyelerinden biri tarafından zehirlendiği”ne dair rivayetler oluşturur. Ancak rivayetlerde zehirlenme sebebi net bir şekilde ortaya konulmamış, “cariyelerinden birisinin kıskançlığı”yla ilintilendirilmiştir. Yaptığımız araştırmalar bizi “mez-kûr kıskançlığın arka plânında daha önemli bir sebebin olduğu” sonucuna ulaştırdı ki bu, “Hâdî'nin veliahtlığı”yla doğrudan alâkalı bir konudur.

İslâm dünyasında halifelik konusunda olduğu gibi, veliahtlık konusunda da sabit bir uygulama olmadığı için, birtakım sorunlarla karşılaşmıştır.⁶⁷ İlk Abbasî halifesi Ebû'l-Abbâs Abdullah es-Seffâh, ölmeden önce yerine kardeşi Ebû Ca'fer el-Mansûr'u, ondan sonra da yeğeni İsa b. Mûsâ'yı veliaht tayin etti.⁶⁸ Ebû'l-Abbâs, 13 Zilhicce 136 / 754 tarihinde Enbar'da vefat edince⁶⁹ onun yerine hilâfete geçen Ebû Ca'fer el-Mansûr, İsa b. Mûsâ'yı veliahtlıktan azledip yerine oğlu Muhammed el-Mehdî'yi geçirmek için politik manevralarla,⁷⁰ caydırıcı tehditlerle,⁷¹ oluşturduğu kamuoyu baskısıyla⁷² ve nihayet cazip para teklifleriyle,⁷³ deyim yerindeyse bütün imkânları seferber etti ve yıllardan beri özlemine

⁶⁷ Mustafa Şâkir, *Devletü Beni'l-Abbâs*, Kuveyt, 1973, I, 415.

⁶⁸ Belâzürî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ, *Ensâbü'l-Eşrâf*, (nşr. Abdülazîz ed-Dûrî), Beyrut, 1978, III, 252; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, III, 254; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 172; Süheyl Zekkâr, *Târîhu'l-Arab ve'l-İslâm münzü mâ kable'l-Meb'âs ve hattâ Sukûti Bağdat*, Dimeşk, 1982, s. 254-55; Kappas, M. Ali, *İslâm'ın İlk Döneminde Bey'at ve Seçim Sistemi*, İstanbul, 1998, s. 82.

⁶⁹ Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, (nşr. Alî Ebû Zeyd-Şu'ayb el-Arnâvut), Beyrut, 1990, VI, 77; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 58.

⁷⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, III, 253; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 172; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 111; Rüstem, Abdüsselâm, *Ebû Ca'fer el-Mansûr: el-Halîfetü'l-Abbâsî - Dirâse ve Tahlîl-*, Mısır, 1965, s. 78; Şâmî, *ed-Devletü'l-İslâmiyye*, s. 92.

⁷¹ Taberî, *Târîh*, VIII, 591-93; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 580; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 173; Za'înü'l-ânî, Hasan Fâdîl, *Siyâsetü'l-Mansûr Ebî Ca'fer ed-Dâhiliyye ve'l-Hâriciyye*, Bağdat, 1982, s. 379; Şâmî, *ed-Devletü'l-İslâmiyye*, s. 92; Üçok, Bahriye, *İslâm Tarihi, (Emevîler-Abbasîler)*, Ankara, 1979, s. 99.

⁷² Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, III, 253; İsfehânî, Ebû'l-Ferec Alî b. Huseyn, *Kitâbü'l-Eğânî*, Beyrut, 1963, XX, 417; Taberî, *Târîh*, VIII, 594-95; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 580; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 173; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII, 112.

⁷³ Mansûr, veliahtlıktan feragat etmesine karşılık İsa'ya çok miktarda para vermiştir. Kaynaklarımız İsa'ya verilen meblâğ hakkında şu rakamları naklederler: 10.000.000 dirhem (bk: Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ*, s. 146; Ömerî, İbn Fazlullah, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*, (nşr. F. Sezgin), Frankfurt 1989, s. 116).

12.000.000 dirhem (bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 111).

20.000.000 dirhem (bk. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, III, 255).

500.000 dinar (bk: Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah, *Kitâbü Düveli'l-İslâm*, (nşr. M. Şeltut - M. M. İbrâhim), Mısır, 1974, s. 101).

Zehrânî ise Hâbbâbî'nin *el-Bahr* adlı eserinden iktibasla 80.000 dinar rakamını zikreder. (Bk. →

çektığı emeline ulaştı; 147 / 765 yılında veliahdı olan İsa b. Mûsâ'nın yerine oğlu Mehdî'yi veliaht olarak atadı.⁷⁴ Halife, oğlu Mehdî'nin veliahtlık konusunda İsa b. Mûsâ'nın önüne geçtiğini, Mehdî'den sonrası için İsa b. Mûsâ'nın veliaht olduğunu bir hutbeyle halka ilân etti. İsa b. Mûsâ da onun sözlerini doğruladı.⁷⁵ Mansûr'un bu konudaki hassasiyetini, "Mehdî'nin veliahtlığını garanti altına almak amacıyla 151 / 769 yılında, Mehdî Bağdat'a geldiği zaman biati yenilemesi"nden⁷⁶ anlayabiliyoruz.

Her ne kadar Mehdî'den sonra veliaht İsa b. Mûsâ ise de, aslında Mansûr, örtülü olarak müstakbel halifeye ileriye dönük hedef göstermiş, İsa b. Mûsâ'nın veliahtlıktan ikinci kez azledilmesinin zeminini hazırlamıştır. İleriye dönük gelişmeler, Mehdî'nin gösterilen bu hedef doğrultusunda bir siyaset takip ettiğini göstermektedir. Zira onun, İsa b. Mûsâ'yı azletmek için izlediği strateji, daha önce babasının izlediği stratejinin hemen hemen aynısıdır.

Mehdî, İsa b. Mûsâ'yı veliahtlıktan azledip onun yerine oğlu Mûsâ'yı veliaht yapmak için önce kamuoyu oluşturdu. Hâşimoğulları'ndan bazı kimselerle Mehdî'nin yakın çevresi⁷⁷ ve Horasanlılar'dan oluşan Abbasî taraftarları, İsa b. Mûsâ'nın veliahtlıktan azledilerek yerine Mûsâ'nın geçirilmesi için faaliyetlere başladılar.⁷⁸

Mehdî, Kûfe'ye vali olarak Ravh b. Hâtem'i atayarak ona, İsa b. Mûsâ'ya baskı yapmasını emretti.⁷⁹ İsa b. Mûsâ'ya da: "Mûsâ ve Hârûnürreşîd adına kendi rızanla veliahtlıktan çekilmezsen, bu tavrın isyan kabul edilecek, isyankârlara uygulanacak cezayla cezalandırılacaksın. Eğer teklifimi kabul edersen çok mal ve yararlanacağıın şeylere nail olacaksın" mahiyetinde bir haber gönderdi. Fakat İsa b. Mûsâ, bu tehdit ve teklifler karşısında tavrını değiştirmedii.⁸⁰

Halife, ileri gelen komutanlarından Ebû Hüreyre Muhammed b. Ferrûh'u 1000 kişiyle, İsa b. Mûsâ'yı Bağdat'a getirmeleri için görevlendirdi. Ebû Hüreyre, İsa b. Mûsâ'ya, Bağdat'a gelmesini söyledi. O, hasta olduğunu ileri sürerek mazeret beyan ettiği hâlde, zorla Bağdat'a getirildi.⁸¹

İsa b. Mûsâ, Bağdat'a getirilince Dicle kenarındaki Askerü'l-Mehdî'nin yanında bulunan Muhammed b. Süleymân'ın evine yerleşti, burada ikamet etme-

→ →

Zehrânî, Dayfullah Yahyâ, *en-Nefekât ve İdâratühâ fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, Mekke 1986, s. 142-43).

⁷⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, III, 253; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 379; İsfahânî, *Kitâbü'l-Eğânî*, XX, 417; İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. Hasan, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, (nşr. Ömer b. Garâme), Beyrut 1995, VI, 194; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 172-73; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 303; Zetterstéen, "İsa b. Musa", *İA*, V/II, 1065.

⁷⁵ Taberî, *Târîh*, VIII, 599; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII, 112; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 116; Za'înü'l-ânî, *Siyâsetü'l-Mansûr*, s. 384-85.

⁷⁶ Taberî, *Târîh*, VIII, 613; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 149; Zehebî, *Kitâbü Düveli'l-İslâm*, s. 104; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 109, 116.

⁷⁷ Taberî, *Târîh*, VIII, 702-703; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 44; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 208; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-Zâhira*, II, 35.

⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 235-36; Kennedy, Hugh, *The Early Abbasid Caliphate*, London, 1981, s. 98; Chejne, *The Early Abbasid Period*, s. 87-88.

⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 44; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 208.

⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 44.

⁸¹ Taberî, *Târîh*, VIII, 704; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 44; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 139-40.

ye başladı. Mehdî'nin yanına çekinmeden gidip geliyor, kendisi için sakıncalı bir durum görmüyordu. Bir gün Mehdî'den önce saraya gelmiş, Rebî'in maksûresi-ne oturmuştu. Onun veliahtlıktan uzaklaştırılmasını isteyen Mehdî'nin yakın çevresi Îsâ b. Mûsâ'ya saldırdı. O, çevik davranıp maksûrenin kapısını kilitlemişse de, saldırganlar sopalarla maksûreyi kırdılar, ona hakaret ettiler. Mehdî, yapılanları hoş karşılamadığını ifade ettiği hâlde, yakınlarının Îsâ b. Mûsâ'ya karşı bu olumsuz tavırları devam etti.⁸²

Mehdî, veziri Ebû Ubeydullah,⁸³ kadılarından Muhammed b. Abdullah b. Ulâse, Müslim b. Hâlid ez-Zencî gibi kişileri, Îsâ b. Mûsâ'yı veliahtlıktan vazgeçmesi konusunda ikna etmeleri için gönderdi. Bunların Îsâ b. Mûsâ'yla yaptıkları görüşmeler sonuç verdi ve Îsâ b. Mûsâ veliahtlıktan feragat etti.⁸⁴ Îsâ b. Mûsâ, veliahtlıktan feragat edince, Halife, Mûsâ el-Hâdî'nin veliahtlığı için biat aldırdı.⁸⁵ Mehdî, Îsâ b. Mûsâ'nın veliahtlıktan çekilmesine mukabil 10.000.000 dirhem para,⁸⁶ Zab ve Kesker topraklarından da iktâ vermiştir.⁸⁷

Îsâ b. Mûsâ, 26 Muharrem 160 Çarşamba günü ikindi namazı sonrasında veliahtlıktan çekildiğini açıkladı. Mehdî, ertesi gün cemaati mescide çağırdı. Kendisi minbere çıktı. Mûsâ el-Hâdî, onun bir basamak aşağısına, Îsâ b. Mûsâ ise ilk basamağa oturdu. Halife bir hutbe îrad edip, Îsâ b. Mûsâ'nın veliahtlıktan çekildiğini, Mûsâ el-Hâdî'nin veliahtlığına biat ettiğini söyledi. Îsâ b. Mûsâ, onu tasdik etti, önce Mehdî'nin elini tutarak Mehdî'ye, sonra Mûsâ el-Hâdî'nin elini tutarak Mûsâ el-Hâdî'ye biat etti. Halk da aynı şekilde önce Mehdî'ye, sonra Mûsâ el-Hâdî'nin veliahtlığına biat etti.⁸⁸ 166/783 senesinde Hârûnürreşîd'in parlak bir zaferle Bizans seferinden dönmesi üzerine, Mehdî, oğlu Mûsâ el-Hâdî'den sonra, Hârûnürreşîd'in veliahtlığı için biat aldırdı.⁸⁹

Hayatının sonlarına doğru Mehdî, Hârûnürreşîd'i birinci veliaht olmak üzere Mûsâ el-Hâdî'nin önüne almak istedi.⁹⁰ Böyle bir karar almasında hanımı Hayzürân'ın,⁹¹ hâcibi Rebî'in ve birtakım komutanların etkisi olmuştur.⁹² Cürcân'da bulunan Mûsâ el-Hâdî'yi yanına çağırıp kararını bildirmek isteyen Mehdî'nin çağırısına Mûsâ el-Hâdî muvafakat etmedi; hatta daha da ileri giderek babasının gönderdiği elçiyi dövdü. Mehdî bizzat Cürcân'a gidip Mûsâ el-Hâdî'yle gö-

⁸² Taberî, *Târîh*, VIII, 706–707; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 44–45; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 208.

⁸³ Ceşşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ*, s. 145–46; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 45.

⁸⁴ Taberî, *Târîh*, VIII, 707; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 45; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 208.

⁸⁵ Menbicî, Agapiyus b. Kostantin, *el-Müntehab min Târîhi'l-Menbicî*, (nşr. Ö. Abdüsselâm Tedmürî), Trablus 1976, s. 127; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 180; Zehebî, *Kitâbü Düveli'l-İslâm*, s. 107; Diyarbekrî, Hüseyin b. Muhammed, *Târîhu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi Nefîs*, Beyrut 1283, II, 330.

⁸⁶ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 395; Zehebî, *Kitâbü Düveli'l-İslâm*, s. 107; Yâfiî, *Mir'âtü'l-Cinân*, I, 339; Diyarbekrî, *Târîhu'l-Hamîs*, II, 330; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, I, 245.

⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 45.

⁸⁸ Taberî, *Târîh*, VIII, 708; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 236; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 140.

⁸⁹ Fesevî, *el-Ma'rîfetü ve't-Târîh*, I, 32; Ceşşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ*, s. 150; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, I, 261; Vekîl, Muhammed Seyyid, *el-Asru'z-Zeheb li'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, Beyrut 1998, s. 151; İbn Bâdî, *Mülâhhas et-Târîhu'l-İslâmî*, byy., 1973, I, 37; Chejne, *The Early Abbasid Period*, s. 87–88.

⁹⁰ Taberî, *Târîh*, IX, 9; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, III, 332–33; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 166; Şâmî, *ed-Devletü'l-İslâmiyye*, s. 103; Kebbî, *Mevsûatü Hulefâi'l-Müslimîn*, s. 18.

⁹¹ Zetterstéen, "Mehdî", *İA.*, İstanbul, 1988, VII, 480; Hasan İbrahim, *Târîhu'l-İslâm*, II, 44, 50.

⁹² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 167.

rüşmek, meseleyi mahallinde çözmek üzere hareket etti, ancak ömrü buna kifayet etmedi.⁹³

Mehdî'nin, devlet merkezinden ayrılıp maiyetiyle Cürcân'a gidiş sebebiyle ilgili olarak "Halifenin hastalandığı ve şifa bulmak amacıyla iklimi güzel olan Mâsebezân'a⁹⁴ gittiği"⁹⁵ rivayet edilir. Muhammed Es'ad Tulus, *Târîhu'l-Arab* adlı eserinde Mehdî'nin "Cürcân'daki isyanları bastırmak üzere bizzat Cürcân'a hareket ettiğini, Mâsebezân'a gelince burada hastalandığını"⁹⁶ söyler. Ancak olayların seyirinden bu görüşlerin makul olmadığı anlaşılmaktadır.

Kaynaklar bize Mehdî'nin Cürcân yolculuğunu ve seyahat esnasında vefatını şu şekilde nakletmektedirler: Mehdî, Cürcân'a giderken, Mâsebezân'da konakladı. Burada kendisine refakat eden kişilerle yemek yedi. Yemekten sonra: "Uyumak için çadıra gideceğim, kendim uyanıncaya kadar beni uyandırmayın" diyerek çadırına girdi. Orada bulunanlar da istirahate çekildiler. Herkesin uykuya daldığı bir anda, uyuyanlar Mehdî'nin ağlama sesiyle uyandılar, hemen yanına koşular. Mehdî yanına gelenlere: "Benim gördüğüm şeyleri sizler de gördünüz mü?" diye sordu. Onlar: "Biz bir şey görmedik" dediler. Mehdî gördüklerini anlatmaya başladı: "Ben bir ihtiyar gördüm ki, onu 100.000 kişinin içinde görsem yine tanırım. O ihtiyar, çadırın direğine tutundu ve şu şiiri okudu:

"Şu an ben; bu sarayda tüm yakınları ölmüş,
Yanı yöresi, evleri viraneye dönmüş,
Başkanı, eşsiz bir saltanattan sonra çökmüş,
Kabri etrafına mezar taşları örülmüş,
Geride kalan hanımları, gözyaşı dökmüş,
Fani bir insan nasıl ise, onun gibiyim."

İhtiyar şiiri okuduktan sonra bana, 10 gün sonra öleceğimi söyledi."⁹⁷ Bu olaydan sonra Mehdî, 22 Muharrem 169 / 15 Ağustos 785 Perşembe⁹⁸ günü,

⁹³ Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, III, 332-33; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 304; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII, 118; Yâfiî, *Mir'âtü'l-Cinân*, I, 356; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 214; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-Zâhira*, II, 58-59; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, I, 266; Zetterstéén, "Mehdi", *İA*, VII, 480.

⁹⁴ Mâsebezân: Cürcân yolu üzerinde, Cibal ile Heâb arasında hayvancılığın yaygın olduğu, akarsuları çok, dağlık bir şehirdir. Şehir, Mekke'ye benzemektedir. Cezîre bölgesinde, Kirman ve Bârimma dağına sınırı vardır. Geniş bilgi için bk.: İbn Hurdazbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (nşr. M. J. De Goeje), Leiden 1889, s. 20; İstahrî, Ebü İshâk İbrâhim b. Muhammed, *Mesâlikü'l-Memâlik*, (nşr. M. J. De Goeje), Leiden 1927, s. 75; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 196; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, Beyrut bty., s. 414-15.

⁹⁵ Makdisî, *Kitâbü'l-Bed'*, VI, 98; İbnü'l-İmrânî, Muhammed b. Alî, *el-İnbâ fî Târîhi'l-Hulefâ*, (nşr. Kâsım es-Sâmerrâî), Leiden, 1973, s. 71.

⁹⁶ Tulus, Muhammed Es'ad, *Târîhu'l-Arab*, Beyrut bty., II, 81-82.

⁹⁷ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 401-402; İbn A'sem, Ebü Muhammed Ahmed el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütüh*, Beyrut, 1986, VIII, 399-400; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, III, 333; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 166-67.

⁹⁸ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 357; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 401; Taberî, *Târîh*, IX, 12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 82; Karamânî, Ahmed b. Yûsuf, *Ahbâru'd-Düvel ve Âsâru'l-Üvel fî't-Târîh*, (nşr. F. Sa'd - A. Hatîr), Beyrut 1992, II, 79; Hudaî Bek, Muhammed, *Muhâdarâtü Târîhi'l-Ümemi'l-İslâmiyye ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, (nşr. Muhammed el-Osmânî), Beyrut 1986, s. 112; İbn Bâdî, *Mülâhhas et-Târîhu'l-İslâmî*, I, 37; Aynî, Bedrüddin, *es-Seyfü'l-Mühenned fî Sîrati'l-Meliki'l-Müenned*, (thk. F. Muhammed Şeltût), Kahire, 1966-1967, s. 142; Hamîd Vehbî, *Meşâhiru'l-İslâm*, İstanbul 1884, s. 1186.

Mâsebezân'da vefat etti.⁹⁹

Mehdî'nin vefatına sebep olduğu varsayılan olaylar da şöyle aktarılmaktadır: Mehdî, avlanmaya çıkmıştı. Köpeklerinin kovaladığı bir geyiğin peşine düştü. Geyik ve köpekleri bir harabeye girince, Mehdî de atıyla peşlerinden harabeye girmek istedi. Harabeye girerken sırtını kapıya çarptı, beli kırıldı¹⁰⁰ ve oracıkta öldü.¹⁰¹ Bu rivayetlerden Mehdî'nin ölüm anında yalnız olduğu sonucu çıkmaktadır. Hâlbuki bir halifenin yanında en azından muhafızlarının olması gerekir. Dolayısıyla mezkûr rivayetler tutarlı görünmemektedir.

Halifenin yaralı olarak çadırına götürüldüğü, bir müddet sonra vefat ettiği de¹⁰² rivayet edilir. Mehdî vefat etmeden önce herhangi bir vasiyette bulunmamıştır. Yaralı olarak çadırına getirilmiş olsaydı, onun tedavisi ile ilgili gelişmelere, devlet işleri hakkında yaptığı istişarelere kaynaklarda yer verilirdi.

Mehdî'nin yakalandığı bir hastalıktan kurtulamadığı ve eceliyle öldüğü de¹⁰³ rivayetler arasındadır. Bu rivayetlerin doğruluğunu kabul etmek güçtür. Eğer Mehdî'nin rahatsız olduğu “müzmin bir hastalığı” olsaydı, tedavisi ile ilgili malûmat verilirdi. Mansûr'un midyesinden rahatsız olduğu ve tedavi olduğu rivayetleriyle karşılaşmamıza rağmen, Mehdî'yle ilgili bu rivayetleri teyit edecek bilgileri kaynaklarımızda göremiyoruz. Kaldı ki, ölümcül bir rahatsızlığı olsaydı, bir devlet başkanı sorumluluğuyla tedbirli davranır, böyle bir yolculuğa çıkmazdı.

Bir atın Mehdî'yi ısırıldığı ve Mehdî'nin bu yüzden vefat ettiği¹⁰⁴ rivayeti de makul görünmemektedir. Çünkü atın ısırmasıyla bir kişi aniden ölmez. Ağır bir şekilde yaralansa bile, yaranın tedavi edilmesi için girişimlerde bulunulurdu ve böyle bir olay halk arasında yayılırdı. Ayrıca ulaşabildiğimiz kaynaklarda bu rivayeti destekleyen başka rivayet bulunmamaktadır.

Mehdî'nin zehirlenerek öldürüldüğüne dair birçok rivayet vardır. Bu rivayetlerde ortak olan husus; cariyelerden birisinin, kıskandığı bir cariyeyi öldürmek üzere teşebbüste bulunması sonucunda, kazara Mehdî'nin zehirlenmiş oluşudur.¹⁰⁵ Rivayetlerdeki farklılıklar ise olayın gelişimi ile ilgilidir.

Mehdî'nin, Hasene adlı cariyesi bir tepsi içerisine armutları doldurdu. En üste zehirlendiği iri bir armudu koydu. Tepsiyi hizmetçi ile Mehdî'nin çok sevdiği bir cariyeye gönderdi. Hizmetçi tepsiyi götürürken Mehdî onu gördü. Yanına çağırarak tepsideki iri armudu alıp yedi. Armudu yiyince “Karnım!” diye bağırdı. Onun sesini duyan Hasene, saçını başını yolarak ağlamaya başladı ve: “Seninle

⁹⁹ Fesevî, *el-Ma'rifetü ve't-Târîh*, I, 35; Belâzürî, *Fütûh*, s. 294; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, VIII, 399–400; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 181; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VII, 403.

¹⁰⁰ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 401; Taberî, *Târîh*, IX, 9; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 81–82; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 181; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII, 118–19; Zehebî, *Kitâbü Düveli'l-İslâm*, s. 112; Yâfiî, *Mir'âtü'l-Cinân*, I, 356; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 167; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-Zâhira*, II, 58.

¹⁰¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 82; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 181; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII, 119.

¹⁰² Ya'kûbî, *Târîh*, II, 401; Hamîd Vehbî, *Meşâhîru'l-İslâm*, s. 1186.

¹⁰³ Hamîd Vehbî, *Meşâhîru'l-İslâm*, s. 1186–1187.

¹⁰⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 161.

¹⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 82; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 181; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII, 118–19; Zehebî, *Kitâbü Düveli'l-İslâm*, s. 112; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 214; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-Zâhira*, II, 58; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 316; Karamânî, *Ahbâru'd-Düvel*, II, 79.

baş başa kalmak için seni öldürdüm, ey efendim!” diyerek feryad ü figan etti. Mehdî, o gün öldü. Hasene, evinin çatısına örtülmüş kaba örtülerle kalakaldı. Ebü'l-Atâhiye bu olay üzerine şu şiiri söylemiştir:

“Onlar; parlak, süslü elbiselerle gittiler.

Heyhat! Şimdi ise karalara bürünmüşler.

‘Eden bulur dünyasıdır, dünya’ bilmez misin?

Nuh kadar ömrün olsa dahi, baki değilsin.

Ağlamak istiyorsan, önce kendine ağla.”¹⁰⁶

Cariyenin, zehri armuda değil bir yemeğe,¹⁰⁷ içine kuruyemiş doldurulup yağda kızartıldıktan sonra bal veya şekerle yenilen “Gatâif” adlı bir tür hamur işi yiyeceğe,¹⁰⁸ süt –ağız– içerisine¹⁰⁹ kattığı da rivayet edilir. Çağdaş yazarlarımızdan Mustafa Şâkir, “zehirli armut” rivayetinin daha meşhur olduğunu¹¹⁰ söyler.

Mehdî'nin vefatıyla ilgili olarak nakledilen rivayetleri değerlendirdiğimiz zaman; Mehdî'nin “aniden öldüğü, herhangi bir yaralanma olayı olmadığı ve nekâhet dönemi geçirmediği” sonucuna ulaşabiliriz. Bu durumda onun at ısırması sonucunda veya şifasız bir hastalık sebebiyle ölmediği ortaya çıkar. Mehdî'nin av peşinden giderek, harabenin kapısına çarpması ve belinin kırılıp ölmesiyle ilgili rivayetler, bazı yönlerden inandırıcı gelmemektedir. Çünkü Mehdî ava, av arkadaşlarıyla birlikte grup hâlinde çıkmaktadır. Av arkadaşlarıyla avlanmasa bile, en azından bazı korumalarını yanına alması gerekir. Bu olayın seyrinden ve olay sonundaki rivayetlerin aktarılış şeklinden Mehdî'nin yanında bir arkadaşının veya korumasının olmadığı anlaşılmaktadır ki, Mehdî'nin bir halife olarak bu şekilde tedbirsiz davranmasını kabul etmek güçtür.

Netice itibarıyla Mehdî'nin “zehirlenerek öldüğü” rivayetleri daha makul ve mantıklı görünmektedir. “Zehirlenme olayı”na yönelik rivayetlere göre; muhtemelen Bağdat'ta, kalabalık saray ortamında kışkandığı cariye öldürmenin güç olduğunu anlayan Hasene, Mâsebezân'da müsait bir ortam bulunca onu öldürmeye teşebbüs ederek, yanlışlıkla Mehdî'yi öldürmüştür.

Bize göre “zehirlenme olayı”ndaki esas sebep, cariye rekabetine dayanan, gönül ilişkisiyle alâkalı bir kıskançlık krizinin yansımasına indirgenecek kadar basit bir hâdise değildir. Meselenin “iktidar koltuğu”yla alâkası vardır ve zehirlenme olayının gizli, ama baş aktörü, Mûsâ el-Hâdî'dir. Cariyenin oynadığı rol ise figüranlıktan öte geçmemektedir. Ulaşabildiğimiz kaynaklarda Mûsâ el-Hâdî'nin Hasene adlı cariyeyle birlikte Mehdî'ye komplo kurduklarına, ikisi arasında herhangi bir diyalogun mevcudiyetine dair bir malumata rastlayamadık. Ancak

¹⁰⁶ Taberî, *Târîh*, IX, 10–11; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, III, 319; Makdisî, *Kitâbü'l-Bed'*, VI, 98–99; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 167.

¹⁰⁷ İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 181; Yâfiî, *Mir'âtü'l-Cinân*, I, 356; Şâmî, *ed-Devletü'l-İslâmiyye*, s. 103.

¹⁰⁸ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, III, 319.

¹⁰⁹ Taberî, *Târîh*, IX, 9; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 82; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII, 119; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 167; Karamânî, *Ahbâru'd-Düvel*, II, 79.

¹¹⁰ Mustafa Şâkir, *Devletü Beni'l-Abbâs*, I, 420.

Mehdî'nin ölümü öncesi ve sonrasındaki olaylar üzerinde etraflıca durduğumuzda konuyla ilgili kanaat belirtmemize yardımcı olan ipuçlarıyla karşılaşabiliriz.

Babasının kararına muvafakat etmeyen ve gönderdiği elçiyi döven, herhangi bir gerekçe göstermeden veliahtlık sırası gasp edilen Mûsâ el-Hâdî'nin içinde bulunduğu hâlet-i ruhiyeyi tahmin etmek güç değildir. Şayet Mehdî, Mâsebezân'da vefat etmeyip Cürcân'a, Mûsâ el-Hâdî'nin yanına ulaşabilseydi, muhtemelen onu cezalandıracak, belki de veliahtlık hakkını tamamen elinden alacaktı. Diğer taraftan Mûsâ el-Hâdî'nin hilâfeti döneminde annesiyle arasının açılması, annesini zehirletmeye teşebbüs etmesi ama başaramaması, kendisinin de annesi tarafından zehirlenerek genç yaşta öldürülmesi, iktidar yolunda bu tür hareketlerin yapılabilirdiğini göstermektedir. Mehdî'nin vefat sebebiyle ilgili olarak nakledilen birbiriyle alâkasız rivayetlerden de, devletin birliği açısından, Mehdî'nin gerçek vefat sebebi gizlenerek, gündem değiştirmeye yönelik bir tavır sergilendiği anlaşılmaktadır.

Konuyla ilgili rivayetleri tahlilî bir bakış açısıyla değerlendirdiğimizde, Mehdî'nin vefatına dair ileri sürülen tali sebeplerin arka plânındaki esas sebebin "veliaht tayini meselesi" olduğu, bu konuda da Mehdî'nin isabetli bir yaklaşım sergilemediği sonucuna ulaşabiliriz. Onun şu yönlerden veliaht tayininde stratejik hatalar yaptığını söylememiz mümkündür:

Mehdî, "Îsâ b. Mûsâ'nın veliahtlıktan düşürülmesi" konusunda aceleci davranmış, zamanlama hatası yapmıştır. Oysa halifeliğinin ilk yıllarında bu konuya eğilmek yerine, meseleyi zamana yayabilir, bu süreç içerisinde veliaht olarak düşündüğü oğulları lehine ileriye dönük kamuoyu oluşturacak faaliyetlerde onları görevlendirebilirdi. Örneğin veliaht olarak tayin etmeyi düşündüğü oğlu Mûsâ el-Hâdî'yi başarılı olacağı bazı alanlarda, meselâ yaz seferlerinde görevlendirip Mûsâ el-Hâdî'nin lehine kamuoyu desteğini artırabilirdi.

Mehdî, birinci veliaht olan Mûsâ el-Hâdî'yi, hiçbir gerekçe göstermeden, – sırf Hayzürân ve hâcip Rebî'in yönlendirmesi doğrultusunda– Hârûnürreşid'den sonraya almış, telâfisi güç bir hata yapmıştır. Hârûnürreşid'in Bizans seferindeki performansı, Mûsâ el-Hâdî'nin başarısızlığı anlamına gelmemektedir. Mûsâ el-Hâdî, Bizans seferine gönderilmiş de, başarısız olmuş birisi değildir. Ona görev alanı olarak verilen bölgede bütün sadakat ve gayretiyle vazifesini icra etmektedir ve herhangi bir başarısızlığı söz konusu olmamıştır.

Veliahtlığa getirildikten dokuz yıl sonra, üstelik devletin bekası için Taberistan ve Cürcân dolaylarında mücadele eden Mûsâ el-Hâdî'ye yapılan bu hareketi, Mûsâ el-Hâdî'nin sineye çekmesi beklenemezdi; nitekim öyle de oldu. Bu olaydan sonra o, sadece babasına itaatsizlik etmekle kalmadı, öz annesi Hayzürân'a, öz kardeşi Hârûnürreşid'e, o zamana kadar devletin önemli kademelerinde görev yapan Rebî' gibi bir bürokrata karşı da nefret duyguları kabardı. Hilâfeti döneminde annesi Hayzürân'la ilişkilerinin bozuk olması,¹¹¹ oğlunu

¹¹¹ İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 291; Kehhâle, Ömer Rıza, *A'lâmü'n-Nisâ fi'l-Âlemi'l-Arab ve'l-İslâm*, Di-

Hârûnürreşîd'in yerine veliaht yapmak istemesi¹¹² ve Rebî'e savurduğu tehditler,¹¹³ onlara karşı beslediği nefret duygularının tezahürüdür.

2- Mûsâ el-Hâdî'nin Ölümüyle İlgili Rivayetler

Siyasetçilerin ileriye dönük hesapları her zaman umdukları gibi neticelenmez; kendilerinden son derece emin olarak, kesin bir sonuç bekledikleri plânları, tatbikat sahasına konulduğunda hayal kırıklıklarıyla karşılaşabilirler.

Dışarıda Bizans'a, içeride zındıklara karşı yapılan mücadelelerde önemli ölçüde mesafe kat edilen, devletin kuruluş aşamasından yükseliş aşamasına geçtiği bir dönemde, kanaatimizce hiç de gereği yokken ve makul bir gerekçe göstermeden özellikle hanımı Hayzürân'ın telkinleriyle Mehdî'nin, veliahtları arasında yaptığı takdim/tehir uygulaması, aile içi iktidar mücadelesine kapı araladı. Bu mücadele Mehdî'nin esrarengiz ölümüyle sonuçlanmakla kalmadı; Mûsâ el-Hâdî'nin hilâfeti döneminde de menfi anlamda tesirini gösterdi.

İktidara gelmenin bir siyaseti olmakla birlikte, asıl siyasî hayat iktidarı ele geçirdikten sonra başlamaktadır.¹¹⁴ Asıl siyasî hayatın belirleyicisi de, iktidara gelirken uygulanan siyasettir. Genç yaşta, tecrübe eksikliğine rağmen, halifelik yaptığı kısa zaman diliminde de gördüğümüz üzere, dedesi Mansûr gibi dirayetli bir yönetim anlayışını benimseyen Mûsâ el-Hâdî'nin, veliahtlık hakkını gasp ettiğine inandığı babasını devre dışı bırakması, onun ileriye dönük siyasî anlayışının da belirleyicisi oldu. Henüz görevinin ilk günlerinde kendini aile içi iktidar mücadelesinin içinde buldu ve mesaisini büyük ölçüde bu mücadeleye teksif etti. Mücadele edeceği kişilerin başında ise öz annesi Hayzürân gelmekte idi.

Son derece ihtiraslı bir karakter yapısına sahip olan Hayzürân, Mehdî döneminde devlet işlerinde etkin rol oynadı.¹¹⁵ Nüfuz sahibi, sözü geçen ve Mehdî üzerinde büyük tesiri olan Hayzürân, devlet işleriyle ilgili emir ve yasaklarda bulunur; halk, ihtiyaçlarını gidermesi için gruplar hâlinde onun kapısına gelir, ondan yardım isterdi.¹¹⁶ Aynı şekilde Hayzürân'ın kabul salonları devlet ileri gelenleriyle, makam mevki umanlarla dolup taşardı.¹¹⁷ Onun "senelik 260.000 dinar harcama yaptığı, vefat ettiği zaman 160.000.000 dirhemden daha çok mal varlığına sahip olduğu" söylenir.¹¹⁸

Mehdî'nin birinci veliahdı Mûsâ el-Hâdî'nin önüne Hârûnürreşîd'i geçirme kararında önemli ölçüde tesiri olan ancak bu hedefine ulaşamayan Hayzürân,

→ →

meşk, bty., I, 338-39.

¹¹² Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, III, 342-43.

¹¹³ Taberî, *Târîh*, IX, 29; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 88.

¹¹⁴ Zorlu, Cem, *İslâm'da İlk İktidar Mücadelesi*, Konya, 2002, s. 11.

¹¹⁵ İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 191; Seyyid Emir Ali, *Musavver Târîh-i İslâm*, (nşr. Mehmet Rauf), İstanbul, 1913, s. 229; Şemseddîn Sâmî, *Kâmûsü'l-A'lâm*, İstanbul 1316, III, 2076; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, I, 338-39; Hitti, Philip K., *History Of The Arabs*, New York 1968, s. 333; Vaglieri, L. Veccia, "Abbâsî Hilâfeti", *İTKM*, (çev. Heyet), İstanbul 1988, I, 125; Şâmî, *ed-Devletü'l-İslâmiyye*, s. 97.

¹¹⁶ Hasan İbrâhim Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, Kahire 1965, II, 47; Şâmî, *ed-Devletü'l-İslâmiyye*, s. 97.

¹¹⁷ Seyyid Emir Ali, *Musavver Târîh-i İslâm*, s. 229; Fiey, Jean Morris, *Ahvâlu'n-Nasârâ fi Hilâfeti Beni'l-Abbâs*, Beyrut 1986, s. 70; Şâmî, *ed-Devletü'l-İslâmiyye*, s. 97.

¹¹⁸ Zehrânî, *en-Nefekât*, s. 162; Hitti, Philip K., *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), İstanbul, 1980, II, 468.

Mûsâ el-Hâdî hilâfete geçtikten sonra devlet yönetimine müdahil olmayı sürdürdü. Onun tayin ve aziller başta olmak üzere devletin önemli işlerindeki fonksiyonu, halifenin otoritesini gölgede bırakmaya, onu sembolik bir halife pozisyonuna sokmaya başladı.¹¹⁹

Özel hayatında sergilediği davranış tarzının aksine, devlet yönetiminde sorumluluk bilinciyle, iş disiplini anlayışıyla hareket eden çiçeği burnunda Halife, annesinin “otoritesini paylaşma” teşebbüsünden ciddî anlamda rahatsız oldu. Gerek devlet erkânının, gerekse halkın Hayzürân'a gösterdiği ilgiye bir müddet sabreden Mûsâ el-Hâdî, sonunda annesini şu sert sözlerle uyarmak zorunda kaldı: “Yazıklar olsun devleti annesi yöneten Halifeye! Allah'a yemin olsun ki bundan böyle kapıda iş takip eden herhangi bir görevliye rastlarsam, onun boynunu vurup mallarını müsadere edeceğim. Senin yün eğirecek için, okuyacağın Mushaf'ın ve oturacak evin yok mu?...”¹²⁰ Hayzürân, oğlunun bu sert sözlerine çok kırıldı, onunla konuşmamaya yemin etti, hatta başka bir eve taşındı.¹²¹

Bu rivayetler, öncelikle Mehdî'nin Mûsâ el-Hâdî'yi ikinci veliahtlığa düşürmesinde Hayzürân'ın tesirine işaret etmektedir. Rivayetler aynı zamanda iki veliahdın da öz annesi olduğu hâlde Hayzürân'ın “neden Hârûnürreşid'i Mûsâ el-Hâdî'ye tercih ettiğinin” yanıtını vermektedir. Şöyle ki eşi Mehdî'nin döneminde sahip olduğu otoriteyi, devlet yönetimine yaptığı müdahaleyi Mûsâ el-Hâdî'nin hilâfetinde değil de, ancak Hârûnürreşid'in halifeliğinde yapabileceğini anlayan Hayzürân, amacına ulaşmak için, belki de Mehdî'nin aklında olmadığı hâlde onu bu konuda ikna etmiştir.

Mûsâ el-Hâdî'nin annesine söylediği ultiमत mahiyetindeki sözler ve annesinin gösterdiği tepki, ikisi arasındaki otorite mücadelesinin fiilî olarak başlangıcı oldu ve aynı zamanda devletin üst kademesindeki bloklaşmanın fitilini ateşledi. Devlet kademesinde, Mûsâ el-Hâdî, Ca'fer b. Hâdî, Yezîd b. Mezyed, Abdullah b. Mâlik, Ali b. İsa gibi ileri gelenlerin oluşturduğu¹²² bir blokla; Hayzürân, Hârûnürreşid, Yahya b. Bermek ve bunlara destek verenlerin oluşturduğu¹²³ diğer blokun varlığı devlet yönetiminde iki başlılık sorununu ortaya çıkarabilirdi. Bu sebeple Mûsâ el-Hâdî, ikinci bloku tasfiye etmeye karar verdi. Annesinin devlet işlerine müdahalesini engelledikten sonra, kendisinden sonrası için veliaht olan Hârûnürreşid'in yerine oğlu Ca'fer'i veliaht yapmaya karar verdi. Bu konuda kendisine gelebilecek tepkileri önlemek için Hârûnürreşid ve Yahya b. Bermek'i hapsedirdi.¹²⁴

İnsandaki iktidar hırsı, kişinin karakter yapısına, dinî, ahlâkî olgunluğuna göre kimi kez kişiyi, toplumun erdem kabul ettiği dinî, ahlâkî, hatta insanî de-

¹¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 17. Konuyla ilgili geniş değerlendirmeler için bk.: Bozkurt, “Hâdî-İlelhak”, *DİA*, XV, 16; Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi -IV-*, s. 125-128.

¹²⁰ Taberî, *Târîh*, IX, 49; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, III, 337; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 17.

¹²¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 159-160; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 380.

¹²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 15.

¹²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 15.

¹²⁴ Taberî, *Târîh*, IX, 50-52; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, III, 342-343; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 15.

ğerleri göz ardı edecek bir noktaya sürükler. Devlet içindeki kutuplaşmanın, dolayısıyla tehlikenin önüne geçmeyi arzu eden Halife Mûsâ el-Hâdî, problemin kaynağına inmeyi, sorunu kökünden çözmeyi düşündü; daha önce babasına karşı sergilediği tavrın bir benzerini, bu defa annesine karşı sergiledi.

Sorunun kökten çözümünü annesini ortadan kaldırmakta bulan Halife, annesini zehirli yemeklerle öldürmeye teşebbüs ettiyse de, Hayzürân'ın temkinli hareketi –yemeği yemeden önce bir köpekte test ettirmesi ve köpeğin ölmesi– Mûsâ el-Hâdî'yi amacına ulaştıramadı.¹²⁵ Mûsâ el-Hâdî'nin bu hamlesi, elindeki imkânlar birer birer tükenen Hayzürân'ın kendisine karşı tepkisini zirveye taşıdı. Hayzürân da aynı şekilde oğlunu ortadan kaldırmak, yerine Hârûnürreşîd'i halife seçmek için harekete geçti. Bazı rivayetlere göre hasta yatağında istirahat eden Mûsâ el-Hâdî'yi cariyelerinden birine zehirletti. Bazı kaynaklar onun cariyelerinden birisine Mûsâ el-Hâdî'yi boğdurduğunu söylerler. Kaynakların bazısı da Halifenin yakalandığı bir hastalık sebebiyle öldüğünü naklederler.¹²⁶

Bu rivayetleri şu şekilde telif etmemiz mümkündür: Mûsâ el-Hâdî, yakalandığı bir hastalığın tedavi sürecinde, onun bakımını üstlenen cariyelerinden birisine Hayzürân'ın talimatıyla zehirletilmiş veya boğdurulmuştur.

IV- DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Abbâsîler'in dördüncü halifesi Mûsâ el-Hâdî, genç yaşta hilâfet makamına geçmesiyle, ani ve şaibeli ölümüyle, hilâfet süresinin kısalığına rağmen önemli icraatlar gerçekleştirmesiyle dikkati çekmektedir. Muhtemelen halifelik süresinin kısalığı sebebiyle onun hayatına dair tatminkâr çalışmalar yapılmamış, dolayısıyla onunla ilgili bazı önemli konular kapalı kalmıştır.

Çocukluğundan itibaren iyi bir eğitim alan Mûsâ el-Hâdî, halifelik öncesinde kendisine tevdi edilen resmî görevleri ciddiyetle ifa etmiştir. Aynı şekilde halifelik döneminde de devlet adamı ciddiyetiyle, sorumluluk anlayışıyla hareket etmiş; bir yandan Ali evlâdıyla, Hâricîler'le, Zındıklar'la mücadele ederek dahilî problemleri çözerken, diğer yandan dış siyasette Bizans üzerine ordular sevk etmiştir. Dolayısıyla o, devlet yönetiminde başarılı kabul edilen Abbâsî halifelerinden birisi olarak nitelendirilebilir. Babasından yükseliş trendine girmiş bir devleti miras olarak alması, elbette onun devlet yönetimini kolaylaştırmıştır. Ancak dedesi gibi dirayetli bir devlet adamı olması Mûsâ el-Hâdî'nin başarısını kolaylaştıran en önemli etken olarak gözükmektedir.

Mehdî ve Hâdî dönemlerinde, devletin kaderini belirleyen, önemli kırılmalara sebep olan bazı "ilkler" yaşanmıştır. Abbâsî devletinde "bir halifenin sağlığında kendisinden sonra iki oğlunu veliaht tayin etme" uygulamasını ilk kez Mehdî başlatmıştır. Aynı şekilde "sıralamasını belirttiği veliahtlar arasında sonradan takdim/tehir yapma" uygulamasını da ilk kez Mehdî gerçekleştirmiştir. Bu uygulamalar yakın plânda aile içi iktidar mücadelesinin başlamasına, uzak

¹²⁵ Taberî, *Târîh*, IX, 49; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 18.

¹²⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 334–335; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 17; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 380.

plânda da devletin bölünmesine, enerjisini gereksiz yere sarf etmesine sebep olmuştur.

Mehdî, Abbâsîler döneminde zehirlenerek öldürülen ilk halifedir. Bu olay cariyeler arasındaki bir kıskançlığın yansıması olarak lanse edilmişse de, olay öncesi ve sonrası gelişmelerden, esasen zehirlenme olayında veliahtlık hakkı gasp edilen Mûsâ el-Hâdî'nin parmağı olduğu anlaşılmaktadır. Zira "en büyük takdir güvenilmek; en büyük başarı da bu güvene lâyık olmaktır." Mûsâ el-Hâdî, babasının kendisini takdir ettiği yani kendisine güvendiği zamanlarda devletin bekası için elinden geleni yapmış, en ufak bir ciddiyetsizlik göstermeden âsilerle mücadele etmiştir. Babasının, hiçbir gerekçe göstermeden veliahtlık sırasını Hârûnürreşîd'in sonrasına bırakması, ortadaki güven duygusunun kaybolmasına, hatta nefrete dönüşmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla -bu tespitlerden hareketle- evlâtlarından biri tarafından zehirlenilen ilk Abbâsî halifesinin Mehdî olduğunu söyleyebiliriz.

Mûsâ el-Hâdî döneminin ilk günleri, annesinin ve kardeşinin de aktif manada içinde bulunduğu aile içi iktidar kavgasının yaşandığı olaylara sahne olmuştur. Bu kavgada kocası Mehdî döneminde devlet işlerine müdahil olabilen Hayzürân baskın çıkararak, öz oğlunu cariyelerden birine zehirlenmiş veya boğdurmıştır.

Mûsâ el-Hâdî'nin erken yaşta ölümü, kendisinden sonraki Abbâsî siyaset anlayışının değişmesine sebep olmuştur. Şöyle ki şayet Mûsâ el-Hâdî, iktidar mücadelesinde içlerinde Yahyâ b. Bermek'in de bulunduğu karşısındaki muhalif bloku tasfiye edebilseydi; kendisinden sonraki Hârûnürreşîd döneminde yönetimde söz sahibi olan Bermekî ailesi bu imkânı elde edemeyecek, Abbâsî devlet yönetiminde Bermekî tesiri söz konusu olmayacaktı.

Netice itibarıyla Mehdî ve Mûsâ el-Hâdî dönemlerindeki bazı olay ve uygulamalar, Abbâsî yönetim politikasının belirleyicisi ve aynı zamanda prototipi olmuştur.

Kaynaklar

- » AKKUŞ, Murat, "Abbâsî Halifelerinin Ölüm Sebepleri", *İSTEM*, yıl: 11, sayı: 21, Konya 2013, s.s. 194-227.
- » APAK, Âdem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi -IV-*, İstanbul, 2012.
- » el-ASELÎ, Bessâm, *Fennü'l-Harbi'l-İslâmî fi'l-Asri'l-Abbâsî*, Beyrut, 1988, c. III.
- » el-AYNÎ, Bedrüddîn (ö. 855/1451), *es-Seyfü'l-Mühenned fi Sîrati'l-Meliki'l-Müenned*, (thk. F. Muhammed Şeltût), Kahire 1966-1967.
- » el-BELÂZÜRÎ, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ (ö. 279/892), *Ensâbü'l-Eşraf*, (nşr. Abdülazîz ed-Dürî), Beyrut, 1978, c. III.
- » _____, *Fütûhu'l-Büldân*, (nşr. Rıdvân Muhammed Rıdvân), Beyrut, 1983.
- » BOZKURT, Nahide, "Hâdî-ilelhak", *DİA*, İstanbul 1997, XV, s. 16-17.
- » el-CÂHİZ, Ebû Osmân Amr b. Bahr (ö. 255/868), *Kitâbü't-Tâc fi Ahlâki'l-Mülûk*, (thk. Ahmed Zeki Bâşâ), Kahire, 1914.
- » el-CEHŞİYÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs (ö. 331/942), *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, (nşr. Mustafa es-Sekkâ - İbrâhim el-Ebyârî - Abdülhâfız Şelebî), Kahire, 1980.
- » CHEJNE, Anwar G., *Succession To The Rule In Islam With Special Reference To The Early Abbasid Period*, Lahor bty.
- » CHOKR, Melhem, *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, (çev. Ayşe Meral), İstanbul, 2002.

- » DAHLÂN, Seyyid Ahmed b. Zeynî, *el-Fütûhâtü'l-İslâmiyye ba'de Mudiyyi'l-Fütûhâtî'n-Nebeviyye*, Kahire, 1968, c. I.
- » ed-DİNEVERÎ, Ahmed b. Dâvûd (ö. 282/895), *el-Ahbârü't-Tivâl*, (nşr. Ö. Fârûk el-Habba'), Beyrut, 1995.
- » ed-DİYÂRBEKRÎ, Hüseyin b. Muhammed (ö. 966/1558), *Târîhu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi Nefîs*, Beyrut, 1283, c. II.
- » EBÛ AVD, Âtîf Şükri, *ez-Zendaka ve'z-Zenâdika*, Amman, bty.
- » EBÛ'L-FİDÂ, İmâdüddîn İsmâil b. Muhammed b. Ömer (ö. 732/1331), *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, Beyrut bty., c. I-IV (iki cilt hâlinde).
- » _____, *Takvîmü'l-Büldân*, Beyrut, bty.
- » el-FESEVÎ, Ebû Yûsuf Ya'kûb (ö. 277/890), *el-Ma'rifetü ve't-Târîh*, (nşr. Hafîl el-Mansûr), Beyrut, 1999, c. I.
- » FİEY, Jean Morris, *Ahvâlu'n- Nasârâ fî Hilâfeti Beni'l-Abbâs*, Beyrut, 1986.
- » GÜZEL, Ahmet, *Abbâsî Halifesi Mehdî b. Mansûr*, Konya, 2012.
- » HALİFE b. Hayyât el-Asferî (ö. 240/854), *Târîhu Halife b. Hayyât (Rivayetü Bakıyy b. Hâlid)*, (nşr. Süheyl Zekkâr), Beyrut, 1993.
- » HAMİD VEHBÎ, *Meşâhîru'l-İslâm*, İstanbul, 1884, 37. cz.
- » HASAN İbrâhim Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, Kahire, 1965, c. II.
- » el-HATİB, Ebû Bekr b. Ali el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdad*, Beyrut, 1985, c. V, VIII.
- » HİTTİ, Philip K., *History Of The Arabs*, New York 1968.
- » _____, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), İstanbul, 1980, c. II.
- » HODGSON, Marshall G. S., *İslâm'in Serüveni*, (çev. Heyet), İstanbul, 1993, c. I-III.
- » HUART, Cl., "Hades", *İA*, İstanbul, 1968, V/I, s. 42
- » HUDARÎ BEK, Muhammed, *Muhâdarâtü Târîhi'l-Ümeme'l-İslâmiyye ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, (nşr. Muhammed el-Osmânî), Beyrut, 1986.
- » IRAQÎ, Ahmad Taherî, *Zandaqa In The Early Abbasid Period With Special Reference To The Poetry*, Edinburgh 1982. (Doktora Tezi)
- » el-İSTAHİRÎ, Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî (ö. 346/957), *Mesâlikü'l-Memâlik*, (nşr. M. J. De Goeje), Leiden 1927.
- » İBN ABDİRABBİH, Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî (ö. 328/938), *el-İkdü'l-Ferîd*, Kahire 1962, c. V.
- » İBN ASÂKİR, Ebû'l-Kâsım Alî b. Hasan (ö. 571/1175), *Târîhu Medîneti Dimesşk*, (nşr. Ömer b. Ğarâme), Beyrut 1995, c. VI, XVII.
- » İBN A'SEM, Ebû Muhammed Ahmed el-Kûfî (ö. 314/926), *Kitâbü'l-Fütûh*, Beyrut, 1986, c. VIII.
- » İBN BÂDÎ, *Mülâhhas et-Târîhu'l-İslâmî*, byy., 1973.
- » İBN HABÎB, Ebû Ca'fer Muhammed el-Bağdâdî (ö. 245/859), *Kitâbü'l-Muhabber (Rivâyetü Ebî Saîd Hasen b. Huseyn es-Sekrî)*, Beyrut, bty.
- » İBN HALDÛN, Abdurrahmân b. Muhammed (ö. 808/1405), *Târîhu İbn Haldûn*, Beyrut, 1971, c. III.
- » İBN HAZM, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî (ö. 456/1063), *Cemheratü Ensâbi'l-Arab*, (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Beyrut, 1983.
- » İBN HURDAZBİH, Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah (ö. 300/912), *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (nşr. M. J. De Goeje), Leiden, 1889.
- » İBN KESİR, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Kesîr ed-Dimesşkî (ö. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Li-massoyl bty., c. X.
- » İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (ö. 276/889), *el-Meârif*, Beyrut, 1987.
- » İBN SA'D, Muhammed (ö. 230/844), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut bty., c. VI, VII.
- » İBN TAĞRİBERDÎ, Cemalüddîn Ebû'l-Mehâsin, *en-Nücûmü'z-Zâhira fî Mülûki Misr ve'l-Kâhira*, Kahire, 1963, c. II.
- » İBNÛ'L-ADÎM, Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Ebî Cerâde (ö. 660/1212), *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi'l-Haleb* (nşr. Süheyl Zekkâr), Beyrut, bty., c. VII.
- » İBNÛ'L-CEVZÎ, Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî (ö. 597/1200), *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (nşr. Muhammed Abdülkadir Atâ' - Mustafa Abdülkadir Atâ), Beyrut, 1992, c. VIII.
- » İBNÛ'L-ESÎR, İzzüddîn Ebû'l-Hasen (ö. 630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beyrut, 1965, c. V.
- » İBNÛ'L-İMÂD, Abdülhayy b. İmâd (ö. 1089/1678), *Şezerâtü'z-Zehab fî Ahbâri men Zeheb*, Beyrut, bty., c. I.
- » İBNÛ'L-İMRÂNÎ, Muhammed b. Alî, *el-İnbâ fî Târîhi'l-Hulefâ*, (nşr. Kâsım es-Sâmerrâî), Leiden, 1973.

- » İBNÜ'T-TİKTAKA, Muhammed b. Alî b. Tabâtabâ (ö. 709/1309), *el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, Beyrut, bty.
- » el-İSFEHÂNÎ, Ebü'l-Ferec Alî b. Huseyn (ö. 356/967), *Kitâbü'l-Eğânî*, Beyrut, 1963, c. VIII, XIII, XIX, XX.
- » el-KALKAŞENDÎ, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Alî (ö. 821/1418), *Nihâyetü'l-Ereb fi Ma'rifeti Ensâbi'l-Arab*, Beyrut, 1984.
- » KAPAR, M. Ali, *İslâm'ın İlk Dönemi'nde Bey'at ve Seçim Sistemi*, İstanbul, 1998.
- » el-KARAMÂNÎ, Ahmed b. Yûsuf (ö. 1019/1610), *Ahbâru'd-Düvel ve Âsâru'l-Üvel fi't-Târih*, (nşr. Fehmi Sa'd - Ahmed Hatîf), Beyrut, 1992, c. II.
- » el-KEBBÎ, Züheyr, *Mevsûatü Hulefâi'l-Müslimîn*, Beyrut, 1994.
- » KEHHÂLE, Ömer Rıza, *A'lâmü'n-Nisâ fi'l-Âlemi'l-Arab ve'l-İslâm*, Dimeşk, bty., c. I.
- » KENNEDY, Hugh, *The Early Abbasid Caliphate*, London, 1981.
- » KIRBIYIK, Kasım, "Hayzuran", *DİA*, İstanbul, 1998, XVII, s. 106.
- » el-KİNDÎ, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf (ö. 350/961), *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*, Kahire, bty.
- » KİTAPÇI, Zekeriya, *Abbâsî Hilâfeti'nde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları*, Konya, 1997.
- » KUDÂME b. Ca'fer (ö. 307/996), *el-Harâc ve Sınâatü'l-Kitâbe*, (nşr. Muhammed Huseyn ez-Zebîdî), Bağdat, 1981.
- » LİTT, D., bk. MARGOLİOUTH, D. S.
- » MAHMÛD ŞÂKİR, *İslâm Tarihi*, (çev. Ferit Aydın), İstanbul, 1995, c. IV.
- » el-MAKDÎSÎ, Mutahhar b. Tâhir (ö. 355/965), *Kitâbü'l-Bed' ve't-Târîh*, Paris, 1916, c. VI.
- » MARGOLİOUTH, D. S. – LİTT, D., *Umayyads and Abbasids*, London, 1987.
- » MEHMET ZİHNÎ, *Meşâhirü'n-Nisâ*, İstanbul 1292, c. I-II (Tek kitap hâlinde).
- » el-MENBİCÎ, Agapiyus b. Kostantin (ö. h. IV/m.X), *el-Müntehab min Târîhi'l-Menbicî*, (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Trablus, 1976.
- » el-MES'ÛDÎ, Ebü'l-Hasen Alî b. Huseyn (ö. 346/957), *Mürücü'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, (nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), Beyrut, 1987, c. III.
- » _____, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, Beyrut bty.
- » MEZ, Adam, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye fi'l-Karni'r-Râbil'-Hicrî*, (Arapçaya çev. Muhammed Abdülhâdî Ebû Reyde, nşr. Ahmed Rif'at el-Bedrâvî), Beyrut, 1967, c. I-II.
- » MUSTAFA ŞÂKİR, *Devletü Beni'l-Abbâs*, Kuveyt, 1973, c. I.
- » en-NÜVEYRÎ, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb (ö. 733/1333), *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, (nşr. Muhammed Câbir – İbrâhim Mustafa), Kahire, 1984, c. XXII.
- » ÖMERÎ, İbn Fazlullah Şihâbüddîn Ahmed (ö. 749/1349), *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr*, (nşr. Fuâd Sezgin), Frankfurt, 1989.
- » RÛSTEM, Abdüsselâm, *Ebû Ca'fer el-Mansûr: el-Halîfetü'l-Abbâsî – Dirâse ve Tahlîl-*, Mısır, 1965.
- » SEYYİD EMİR ALÎ, *Musavver Târîh-i İslâm*, (nşr. Mehmet Rauf), İstanbul 1913.
- » SÜHEYL ZEKKÂR, *Târîhu'l-Arab ve'l-İslâm Münzû mâ kable'l-Meb'âs ve hattâ Sûkûti Bağdat*, Dimeşk, 1982.
- » es-SÛYÛTÎ, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr (ö. 911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, (nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), Beyrut, 1995.
- » eş-ŞÂMÎ, Ahmed, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fi'l-Asri'l-Abbâsîyyi'l-Evvel*, Demmâm, 1983.
- » ŞEMSEDDİN SÂMÎ, *Kâmûsü'l-A'lâm*, İstanbul, 1316, c. III.
- » ŞEVKÎ, Ebü'l-Halîl, *Hârûnürreşîd*, Dimeşk, 1988.
- » et-TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Beyrut, 1982, 1987, c. VIII, IX.
- » TULUS, Muhammed Es'ad, *Târîhu'l-Arab*, Beyru,t bty., c. II.
- » TURABÎ, Ahmet Hakkı, "İbrâhim el-Mevsilî", *DİA*, İstanbul, 2000, XXI, s.s. 322-323.
- » _____, "İshak el-Mevsilî", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, s.s. 536-537.
- » ÜÇÖK, Bahriye, *İslâm Tarihi (Emevîler – Abbâsîler)*, Ankara, 1979.
- » el-VEKÎL, Muhammed Seyyid, *el-Asru'z-Zeheb li'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, Beyrut, 1998.
- » VAGLIERÎ, Laura Veccia, "Abbâsî Hilâfeti," *İTKM.*, (çev. Heyet), İstanbul, 1988, c. I.
- » el-YÂFÎ'Î, Ebû Abdullah b. Es'ad b. Alî b. Süleymân (ö. 768/1366), *Mir'âtü'l-Cinân ve İbra-tü'l-Yekzân fi Ma'rifeti mâ Yu'teberu min Havâdisi'z-Zamân*, Kahire, 1993, c. I.
- » el-YA'KÛBÎ, Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Ca'fer (ö. 284/897), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Beyrut, 1992, c. I-II.
- » YÂKÛT el-HAMEVÎ, Şihâbüddîn Ebû Abdullah (ö. 626/1228), *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut, bty., c.II, IV.
- » ZA'İNÛL'ÂNÎ, Hasan Fâdil, *Siyâsetü'l-Mansûr Ebî Ca'fer ed-Dâhiliyye ve'l-Hâriciyye*, Bağdat,

- 1982.
- » ez-ZEHEBÎ, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö. 748/1347), *Kitâbü Düveli'l-İslâm*, (nşr. M. Şeltut – M. Mustafa İbrâhim), Mısır, 1974.
 - » _____, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, (nşr. Alî Ebû Zeyd-Şu'ayb el-Arnâvut), Beyrut, 1990, c. I-XXV.
 - » ez-ZEHRÂNÎ, Dayfullah Yahyâ, *en-Nefekât ve İdâratühâ fi'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, Mekke, 1986.
 - » ZETTERSTÉEN, K. V., "Mehdi", *İA*, İstanbul 1988, VII, s. 480.
 - » ZORLU, Cem, *İslâm'da İlk İktidar Mücadelesi*, Konya, 2002..